

УДК 159.9.075

Dynamics of personal development of teenagers and young adults during the war

Динаміка особистісного розвитку підлітків та осіб юнацького віку в період війни.

Zazymko Oksana, candidate of psychological sciences, associate professor, leading researcher of the cognitive psychology laboratory, G.S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Sciences of Ukraine

Зазимко Оксана, кандидат психологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України

<https://orsid.org/0000-0003-0422-3669>

zazymko@uem.edu.ua

Shilovska Olena, candidate of psychological sciences, senior researcher of the laboratory of cognitive psychology, G.S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Sciences of Ukraine

Шиловська Олена, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України

<https://orsid.org/0000-0002-7256-9365>

elenashilovska@gmail.com

G.S. Kostyuk Institute of Psychology, NAES of Ukraine, 2 Pankivska str., Kyiv, Ukraine, 01033

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, вул. Панківська, 2, Київ, Україна, 01033

Abstract

The research is devoted to the dynamics of the development of identity and the value sphere of the individual of young adults and teenagers in peacetime and in wartime conditions. Everyone experiences war crisis in their own way, depending on

life experience, resilience, and the survival resources available to a person. A crisis situation can be seen as a challenge and a task for a person to learn to function effectively, despite adverse living conditions. Therefore, the study of the psychological characteristics of the individual, which influence the development process, the ability to realize one's own experience, to create one's own life story, based on the experience gained in a crisis situation, is of particular relevance.

The dynamics of the development of identity and the value sphere of the personality of young adults and teenagers were studied, as features that influence the process of realizing one's own experience and the development of the personality. The purpose of the work is to study the dynamics of development due to changes in the value-meaning sphere and the possible impact of war events on the formation of identity of teenagers and youth in peacetime and during the war.

As a result of empirical research, it was established that the value system of younger teenagers changes during the war. Values that provide for the safety of the family and the individual, as well as national security and peace on Earth, are gaining significant importance. For older teenagers and young adults, these values also acquire an important meaning. Also, for older teenagers, values associated with independence, purposefulness, independent goal setting and responsibility become more important. The value-meaning system of young people is aimed at finding the meaning of existence, achieving personal success, freedom of choice, relationships with the environment and coherence of one's own inner world.

During the war, among younger teenagers, the percentage of objects with uncertain life prospects increased significantly, and the percentage of children who see positive dynamics in their life prospects decreased. The importance of interpersonal relationships and establishing effective communication has increased.

Among older teenagers and young adults, the number of objects with uncertain life prospects is increasing, but the percentage of those who see positive dynamics in life has not decreased.

Keywords: identification, war crisis, value-meaning sphere, teenagers, young adults (youth).

Анотація

Дослідження присвячено динаміці розвитку ідентичності та ціннісної сфери особистості юнаків та підлітків у мирний час та в умовах війни. Кризу війни кожен переживає по своєму, залежно від життєвого досвіду, резильєнтності, від наявних у людини ресурсів виживання. Кризову ситуацію можна розглядати як виклик і завдання людини навчитися функціонувати ефективно, незважаючи на несприятливі життєві умови. Тому особливої актуальності набувають дослідження психологічних особливостей особистості, які впливають на процес розвитку, вміння усвідомлювати власний досвід, створювати власну життєву історію, спираючись на досвід отриманий в кризовій ситуації.

Досліджено динаміку розвитку ідентичності та ціннісної сфери особистості в юнаків та підлітків, як особливостей, що впливають на процес усвідомлення власного досвіду та розвиток особистості. Мета роботи полягає в дослідженні динаміки розвитку за зміни ціннісно-сміслової сфери та можливого впливу подій війни на формування ідентичності в підлітковому та юнацькому віці в мирний час та за період війни.

Емпіричним дослідженням встановлено, що система цінностей у молодших підлітків під час війни змінюється. Суттєвого значення набувають цінності, що передбачають безпеку сім'ї та самого індивіда, а також національну безпеку та мир на Землі. Для старших підлітків та юнаків ці цінності також набувають важливого сенсу. Також для старших підлітків більш вагомими стають цінності, що по'язані із самостійністю, цілеспрямованістю, самостійною постановкою цілей та відповідальністю. Ціннісно-сміслова система юнаків спрямована на пошуки сенсу існування, досягнення особистого успіху, свободу вибору, стосунки з оточенням та узгодженість власного внутрішнього світу.

Серед молодших підлітків під час війни суттєво збільшився відсоток досліджуваних, які мають невизначену життєву перспективу і зменшився відсоток дітей, які вбачають в життєвій перспективі позитивну динаміку.

Зросла важливість міжособистісних стосунків та налагодження ефективної комунікації. Серед старших підлітків та осіб юнацького віку зростає кількість досліджуваних, які мають невизначену життєву перспективу, однак не зменшився відсоток тих, хто вбачає у житті позитивну динаміку.

***Ключові слова:** ідентифікація, криза війни, ціннісно-сміслова сфера, підлітковий вік, юнацький вік.*

Вступ

Кризу війни, в якій перебувають без виключення всі українці, кожен переживає по своєму, залежно від життєвого досвіду, резильєнтності, від наявних у людини ресурсів виживання. Однак непрості життєві умови, які тривалий час супроводжуються постійними стресовими ситуаціями, ставлять перед психологами країни нові виклики. Зауважимо, що в психологічній літературі кризова ситуація визначається як гострий емоційний стан, що виникає при блокуванні цілеспрямованої життєдіяльності людини, внаслідок події, яка не може бути подолана відомим із її минулого досвіду способом (Kuzikova, 2015; Sibirtseva, 2016; Tytarenko, 2017; Zaika, 2009). Разом з тим, криза, яку переживає особистість під час війни супроводжується тривалим станом невизначеності стосовно навіть найближчого майбутнього. Звичний образ життя втрачає актуальність, досвід, який мала людина до війни, вже не є надійною опорою. У життєвій історії жодного українця не було досвіду таких катастрофічних потрясінь, які він переживає вже більше, ніж півроку.

Однак ізраїльський вчений А. Антоновський (Antonovsky, 1999) стверджував, що навіть сам по собі стрес, який завжди є патогенним, за певних умов може бути й салютогенним чинником. Успішне подолання кризової ситуації може призвести людину до набуття позитивного досвіду. Кризову ситуацію можна розглядати як виклик і завдання людині не лише навчитися функціонувати ефективно, незважаючи на несприятливі життєві умови, а й повернути стрес собі на користь.

До війни науковцями лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України досить глибоко досліджено проблеми саморозвитку, самопроекування особистості, особливості побудови її життєвих наративів тощо (Cherelieva, 2013, 2016; Smulson, 2013; Zaretska, 2014; Zazymko, 2014; Zazymko & Shylovska, 2014 та інші). На сьогодні дослідження психологічних особливостей особистості, які впливають на процес розвитку, вміння усвідомлювати власний досвід, створювати власну життєву історію, спираючись на досвід отриманий в кризовій ситуації, набувають особливої **актуальності**.

У цьому дослідженні здійсимо порівняння розвитку ідентичності та ціннісної сфери особистості в юнаків та підлітків у довоєнний період та під час повномасштабного вторгнення агресора до країни. У довоєнних дослідженнях виокремлені категорії означені як такі, що впливають на розвиток особистості та процес самопроекування.

Мета роботи полягає в дослідженні динаміки формування за зміни ціннісно-сміслової сфери та можливого впливу подій війни на формування ідентичності в підлітковому та юнацькому віці.

Предмет дослідження – динаміка формування ціннісно-сміслової сфери та ідентифікації юнаків і підлітків в мирний час та під час війни.

Завдання роботи:

1. Визначити особливості розвитку ідентичності у підлітків та юнаків.
2. Дослідити особливості формування ціннісно-сміслової сфери в юнаків та підлітків.
3. Порівняти динаміку розвитку означених процесів у мирний час та під час війни.

Методи дослідження: теоретико-методологічний аналіз сучасних першоджерел з теми дослідження, емпіричні методи дослідження: наративний метод, психодіагностичні методики.

Теоретичне значення роботи полягає у формулюванні особливостей розвитку ідентичності та ціннісно-сміслової сфери підлітків та юнаків як процесів, що впливають на вміння особистості усвідомлювати власний досвід.

Практичне значення роботи полягає в можливості використання результатів дослідження в практичній діяльності психологічних служб, а саме в психологічній допомозі підліткам та юнакам у кризові періоди їхнього життя.

Методи та результати

Як зазначає М.Ш. Магомед-Емінов, важливе значення у виживанні людини як особистості має так звана «мотивація на самозбереження». Автор чітко поділяє самозбереження індивіда (біологія) і самозбереження особистості: «самозбереження ... є "само - збереження", збереження самого себе, своєї ідентичності» (Mahomed-Эминов, 1998).

Самовизначення особистості забезпечує прийняття нею активної позиції щодо свого життя. Трактуючи «самовизначення», М.Р. Гінзбург пов'язує його з цінностями, з потребою формування смислової системи, в якій центральне місце займає проблема сенсу життя, з орієнтацією на майбутнє (Hunzburh, 1998, p. 24). На даний час, на наш погляд, орієнтація на майбутнє, як для підлітків, так і для юнаків, може суттєво ускладнюватися саме невизначеністю, яка пов'язана з останніми подіями в нашій країні. Хоча вирішення проблеми сенсу життя та орієнтованість на майбутнє є ключовими чинниками у розвитку старших підлітків та юнацтва.

В юнацькому віці проблема самовизначення є вузловою проблемою розвитку особистості. Самовизначення у психологічних джерелах трактується через поняття «самодетермінація», «усвідомлення прагнення зайняти певну позицію», «самостійний вибір», «свідомий акт виявлення і утвердження власної позиції у проблемних ситуаціях тощо (Rubinshtein, 2012, p. 359; Abulkhanova-Slavskaiia, 1991, p. 155 та інші). У цілому самовизначення характеризує входження людини у певні соціальні структури і сфери життя з використанням її здатності самодетермінуватися, тобто відчувати і реалізувати у своїй поведінці свободу вибору, не дивлячись на об'єктивні обмежувальні чинники середовища

чи впливу неусвідомлюваних особистих явищ. У зарубіжній психології термін «самовизначення» є не дуже популярним. Більш розповсюдженим та близькими до «самовизначення» є термін «ідентичність». Ідентичність, можна розглядати як наслідок процесу самовизначення.

Е. Еріксон визначає ідентичність як тотожність самому собі (незмінність особистості у просторі) і цілісність (послідовність у часі). Пошук ідентичності (процес самовизначення) не може здійснюватися лише за допомогою «занурення» углиб самого себе. Поряд із власною ідентичністю особистість формує групову ідентичність, сприймаючи і порівнюючи себе із значущими іншими (Erikson, 1968).

Ключову роль у процесі становлення ідентичності Е. Еріксон відводить підлітковому віку. У цей віковий період якісні зміни виявляються найбільш швидко, внаслідок чого відбувається часткове руйнування наявної з дитинства ідентичності і настання періоду, який можна назвати кризовим. На даному етапі цей нормативний кризовий період підліткового віку поглиблюється наявністю ще однієї кризи і, можливо, переживанням травми війни. Але ще раз звернемося до теорії А. Г. Антоновського (Antonovsky, 1999) і зосередимося на тому, що криза не лише негативне явище: саме в цей час, можливо, відбувається пошук і вибір нової – дорослої – ідентичності, нової цілісності, нового ставлення до себе і до світу. Завершення пошуку себе, формування нормативної ідентичності свідчить про позитивне завершення кризи. Розвиток адекватної ідентичності в підлітковому віці значною мірою буде визначати все подальше життя індивіда та зумовлювати можливість проектувати власний життєвий шлях.

Період юнацького віку – це період самовизначення. Самовизначення – особистісне, соціальне, професійне, морально-ціннісне – є основним завданням цього вікового періоду. Самовизначення – тривалий творчий процес осмислення, перегляду, реконструкції життєвих цінностей і смислів; формування внутрішньої позиції стосовно себе та інших людей.

Досліджуючи особливості розвитку ідентичності в юнацькому та підлітковому віці ми використали методику М. Куна і Т. Макпартленда «Хто Я?»

(Kuhn & Mcpartland, 1970). Результати, отримані в довоєнний період, подані в таблиці 1.

Таблиця 1

Особливості прояву ідентичності підлітків та юнаків у довоєнний період (%)

№ п/п	Показники	Підлітки 11-12 р.	Підлітки 13-14 р.	Підлітки 15-16 р.	Юнаки
Показники рівня самооцінки ідентичності					
1	Адекватна самооцінка ідентичності	38	21	41	59
2	Неадекватна самооцінка ідентичності	62	79	59	41
Показники характеристик ідентичності					
3	Соціальне «Я»	54	45	34	41
4	Комунікативне «Я»	44	56	48	49
5	Матеріальне «Я»	24	16	25	31
6	Фізичне «Я»	56	54	43	45
7	Діяльне «Я»	34	38	42	44
8	Перспективне «Я»	19	24	39	44
9	Рефлексивне «Я»	21	35	41	47
Динаміка зростання та зміни образу «Я»					
10	Динаміка зростання	11	16	23	32
11	Динаміка зміни	23	25	28	36
Динаміка життя (перспектива)					
12	Позитивна динаміка	23	28	37	41
13	Невизначена динаміка	57	46	38	35

Результати, отримані в процесі дослідження, свідчать, що розвиток ідентичності підлітків на різних вікових етапах та осіб юнацького віку суттєво відрізняється. Хоча варто зауважити, що різниця між старшими підлітками та юнаками не є занадто суттєвою. Зокрема, значна частина досліджуваних 11 – 12 років проявляють неадекватну самооцінку ідентичності. Значна частина підлітків даного віку мають невизначену життєву перспективу. Серед характеристик ідентичності дана вікова категорія виокремлює соціальне, комунікативне та фізичне «Я». Ми припускаємо, що відносно даного вікового періоду неможливо говорити про особистісний розвиток як усвідомлений процес. Радше за все, як і у молодшому шкільному віці, на даному етапі розвитку дитини доцільно звертати увагу на передумови особистісного розвитку, однією

з яких є початок формування ідентичності. Лише невелика частина досліджуваних акцентує увагу на динаміці зростання образу «Я». Звернемо також увагу на те, що у дітей даного віку досить велика невизначеність в життєвій перспективі, менше чверті досліджуваних вбачають позитивну динаміку в життєвій перспективі.

На відміну від попередньої групи досліджуваних, у підлітків 13 – 14 років в показниках рівня самооцінки ідентичності спостерігається зниження адекватної самооцінки на тлі зростання її неадекватності. Це явище, радше за все, пов'язане із загостренням кризи підліткового віку. Серед характеристик ідентичності в підлітків даного віку найбільш вираженими є комунікативне та фізичне «Я». Порівняно з попереднім віковим періодом, зростає рефлексивне та перспективне «Я», а також зменшується невизначена динаміка життя. Разом з тим збільшується кількість дітей, які в життєвій перспективі вбачають позитивну динаміку. Однак описати своє майбутнє на даному віковому етапі дитині ще досить складно. Зауважимо, що неможливість такого опису радше пов'язана не з впливом дорослого, а із негативізмом та бажанням все заперечувати, що особливо яскраво проявляється у підлітків 13 – 14 років.

У підлітків 15 – 16 років суттєво зростає адекватна самооцінка ідентичності. Найбільш вираженими є такі характеристики ідентичності: комунікативне, фізичне, діяльне та рефлексивне «Я». Також порівняно з більш молодшими підлітками більш вираженими є всі показники ідентичності, крім матеріального «Я». Зростають також показники динаміки та зміни образу «Я», але більшої уваги підлітки надають динаміці змін образу «Я», порівняно з динамікою зростання (Cherelieva, 2014; Shylovska, 2013).

В юнацькому віці, порівняно з підлітковим, суттєво зростає адекватна самооцінка особистості. Зростають також всі показники характеристик ідентичності. Серед характеристик ідентичності в осіб юнацького віку найбільш вираженими є комунікативне, фізичне, соціальне, діяльне, перспективне та рефлексивне «Я». Тобто є суттєве зростання всіх показників характеристик ідентичності. Розглядаючи ідентичність як результат особистісного

самовизначення, можна стверджувати, що в юнацькому віці, порівняно з підлітковим, відбувається більш інтенсивний розвиток особистісної сфери. Звернемо також увагу на те, що в юнацькому віці більше третини досліджуваних суттєвого значення надає динаміці образу «Я», віддаючи перевагу динаміці змін. Порівняно з підлітковим віком зростає також позитивна динаміка життєвої перспективи, однак ще біля третини досліджуваних проявляють невизначену динаміку життя.

За цією ж методикою у вересні 2022 року проведено дослідження з юнаками та підлітками, спрямоване на особливості прояву та розвитку ідентичності. Результати, отримані в процесі дослідження, подані в таблиці 2.

Таблиця 2

Особливості прояву ідентичності підлітків та юнаків під час війни (%)

№ п/п	Показники	Підлітки 11-12 р.	Підлітки 13-14 р.	Підлітки 15-16 р.	Юнаки
Показники рівня самооцінки ідентичності					
1	Адекватна самооцінка ідентичності	37	20	45	61
2	Неадекватна самооцінка ідентичності	61	80	55	39
Показники характеристик ідентичності					
3	Соціальне «Я»	59	51	35	43
4	Комунікативне «Я»	43	59	47	49
5	Матеріальне «Я»	20	14	21	27
6	Фізичне «Я»	60	56	44	46
7	Діяльне «Я»	39	44	46	48
8	Перспективне «Я»	17	20	38	43
9	Рефлексивне «Я»	25	38	45	49
Динаміка зростання та зміни образу «Я»					
10	Динаміка зростання	15	18	23	32
11	Динаміка зміни	27	27	28	36
Динаміка життя (перспектива)					
12	Позитивна динаміка	19	25	38	42
13	Невизначена динаміка	65	52	36	32

Проаналізувавши отримані в процесі дослідження результати, ми дійшли висновку, що такі прояви ідентичності в підлітків з 11 по 14 років суттєво не змінилися, зокрема, значна частина досліджуваних проявляють неадекватну

самооцінку ідентичності. Однак суттєво збільшився відсоток підлітків даного віку, які мають невизначену життєву перспективу, що ми безпосередньо пов'язуємо з тими подіями, які пережили або переживають діти в період війни. Зменшилася також кількість дітей, які вбачають в життєвій перспективі позитивну динаміку. Можливо в цьому віці це ще суттєво залежить від переживання військових подій дорослими, які знаходяться поряд з дитиною, а також можливою втратою референтних груп, близьких друзів, які вимушені були евакуюватися до інших країн. Серед характеристик ідентичності дана вікова категорія виокремлює соціальне, комунікативне та фізичне «Я». Звернемо увагу на те, що дані показники у підлітків означеного вікового періоду зросли, що свідчить про зростаючу важливість міжособистісних стосунків, можливість налагодження комунікації та взаємодії та підвищену увагу до свого фізичного стану. Разом з тим, менш значимими стають матеріальне та перспективне «Я» при зростанні рефлексивного.

У підлітків 15-16 років та осіб юнацького віку спостерігаються позитивна динаміка в показниках рівня самооцінки. Не так суттєво, як у молодших підлітків, однак змінюється життєва перспектива. Зростає кількість досліджуваних, які мають невизначену життєву перспективу, однак не зменшився відсоток досліджуваних, які вбачають у житті позитивну динаміку. Серед характеристик ідентичності в юнаків та старших підлітків найбільш вираженими є соціальне, діяльне та рефлексивне «Я». На наш погляд, це може свідчити про те, що дитина на даному непростому етапі намагається знайти своє місце в соціумі, бути чимось корисною, реалізуючи себе в певній діяльності, або ж шукає можливість емоційної стабілізації через дію, діяльність, рух. Разом з тим зростає роль рефлексивного «Я» при зменшенні значення матеріального «Я». Решта показників ідентичності залишилися практично сталими.

Тож, вкотре переконуємося, що проблема ідентичності особистості може вивчатися лише з врахуванням взаємодії індивідуального досвіду людини з надбаннями досвіду того соціуму, в якому вона зростає. Варто до цього додати ще й вміння переосмислювати ті події, які переживає людина, особливо події

травмівного характеру, і можливості особистості так чи інакше адаптуватися до них.

В основі самовизначення у старшому підлітковому та юнацькому віці, за твердженням М.Р. Гінзбурга (Hynzburh, 1988), лежить особистісне самовизначення, яке має ціннісно-смыслову природу, активне визначення своєї позиції стосовно суспільно виробленої системи цінностей, визначення на цій основі смислу свого існування. Втім, практика вказує на факти особистісного та соціального перевизначення впродовж усього життєвого шляху особистості.

Проблема особистісних цінностей варта уваги ще й з погляду багатовимірного підходу «BASIC-Ph», як комбінації елементів, що становлять стиль «виживання» кожної людини в кризових подіях. Ізраїльський професор Муллі Лаад (Navylovskya, 2020) запропонував підхід, який базується на шести вимірах, що описують шляхи подолання людиною кризової події: вірування та цінності (Belief and values); емоційний афект (Affect); соціальний (Social); уява та фантазія (Imaginative); когнітивний (Cognitive); фізіологічний (Physiological). Кожна літера в даній моделі означає певний ресурс. У цьому дослідженні ми зупинимося на Belief (віра). Цей спосіб подолання кризи базується на вірі (у Бога, людей, диво чи в самого/саму себе, у свою місію). Але, крім віри, це й система переконань, цінностей та смислів людини.

Особистісні цінності, як і цінності соціальні, існують у формі ідеалів, тобто моделей належного. Процес формування ціннісних орієнтацій може бути розглянутий з різних точок зору, однак це не одномоментне знаходження якості, він розтягнутий у часі, має свої етапи, які співвідносяться послідовно з віковим розвитком людини, формуванням її особистісних властивостей.

У самому загальному вигляді цей процес може бути представлений як життєвий простір що розширюється в часі, в якому особистість будує і здобуває визначену «траєкторію свого руху» згідно орієнтирам: цінностям зовнішнього світу і цінностям самопізнання, самооцінки, саморозвитку.

Система ціннісних орієнтацій характеризує зрілу особистість, оскільки перебуває у центрі змістового відношення «Я – світ», визначає потребо-

мотиваційний вектор соціальної поведінки й спричиняє ефективність життєдіяльності. Ця система визначає змістовну сторону спрямованості особистості і складає основу її ставлення до навколишнього світу, до інших людей, до власного «Я», основу світогляду, життєвої активності та концепції життя (Cherelieva, 2016).

Як елемент структури особистості ціннісні орієнтації відображають внутрішню готовність людини до здійснення певної дії, спрямовані на задоволення потреб та інтересів, а тому вказують на стратегічні моделі її поведінки. Саме тому, досліджуючи проблему особистісного розвитку в підлітковому та юнацькому віці, в довоєнних дослідженнях виявлялися особливості становлення та розвитку ціннісних орієнтацій в даних вікових періодах. На сьогодні цінності набули більшої важливості для особистісних можливостей подолання кризової ситуації, набуття психологічної стійкості та певної стабільності в ситуації невизначеності та загрози.

У дослідженні ціннісної сфери особистості підлітків та юнаків застосовано методику Ш. Шварца PVQ «Портрет цінностей» (адаптація Семків І.) (Subashkevych, 2016). Означена методика визначає десять різних мотиваційних типів, утворених певними цінностями, кожному з яких відповідає деяка мотиваційна мета. Ці типи задають загальну спрямованість життєдіяльності людини, а також орієнтують її конкретні дії.

Саморегуляція (самостійність). Мотиваційна мета – незалежні, автономні думки і дії, керівництво власними поглядами. Цінності: свідомість існування, мудрість, самостійність, цілеспрямованість, самостійна постановка цілей, відповідальність, успіх.

Стимулювання (повнота життєвих відчуттів). Мотиваційна мета – новизна і змагання в житті. Цінності: свобода, творчість, різноманітне життя, широта поглядів, відвага, життєрадісність, допитливість.

Гедонізм. Мотиваційна мета – задоволення, чуттєва насолода, насолода життям. Цінності: насолода життям, турбота про себе, охайність, задоволення.

Досягнення. Мотиваційна мета – досягнення особистого успіху за допомогою прояву компетентності, отримання соціального схвалення. Цінності: насиченість життя, самоповага, здоров'я, компетентність, репутація, інтелект.

Влада. Мотиваційна мета – досягнення соціального статусу, престижу і панування над людьми. Цінності: соціальна влада, багатство, соціальне визнання, влада, впливовість.

Безпека. Мотиваційна мета – стабільність, безпека і гармонія суспільства, сім'ї та самого індивіда. Цінності: рівність, соціальний порядок, національна безпека, мир на Землі, традиції, безпека сім'ї, соціальна справедливість.

Конформність. Мотиваційна мета – обмеження дій і спонукань, що заподіюють шкоду іншим і порушують соціальні очікування і норми. Цінності: ввічливість, самодисципліна, помірність, смирення, повага старших, прийняття життя, яким воно є, чесність, слухняність.

Традиція. Мотиваційна мета – повага і підтримка звичаїв, прийняття і визнання ідей, існуючих в певній культурі, релігії. Цінності: духовність, почуття вдячності, єднання з природою, захист навколишнього середовища, доброзичливість, благочестя, релігійність.

Прихильність (доброзичливість). Мотиваційна мета – підтримка і підвищення благополуччя людей, з якими людина перебуває у постійному контакті, підтримує близькі стосунки. Цінності: справжня любов, вірна дружба, естетична насолоду, відданість, поблажливість.

Універсалізм (самоорієнтація). Мотиваційна мета – розуміння, терпимість і підтримка благополуччя всіх людей, природи та власного «Я». Цінності: згода з самим собою, недоторканність внутрішнього світу.

За результатами дослідження, проведеного до війни (Shylovska, 2013), найбільш важливими для підлітків 11 –12 років є наступні цінності: гедонізм, влада та безпека. Таким чином, молодші підлітки найбільшої уваги надають цінностям, що пов'язані з отриманням насолоди та задоволення від життям, турботою про себе, безпекою та гармонією, насамперед, у сім'ї, досягненням соціального статусу, престижу, визнання, можливістю впливати на оточуючих.

Отже, в 11- 12-річному віці для підлітків важливого значення набувають соціальні цінності, які здатні забезпечити гармонійні стосунки у сім'ї, статус серед однолітків та безпеку самої дитини у соціумі. Найменш важливими у даному віці виявилися такі цінності, як традиції та універсалізм, що свідчить про те, що на цьому віковому етапі духовність, почуття вдячності, доброзичливість, розуміння, терпимість, узгодженість внутрішнього «Я» не є для дитини тими важливими складовими, на основі яких формується образ «Я» та певна життєва концепція. Однак результати, отримані в процесі дослідження, проведеного з підлітками даної вікової категорії під час війни в нашій країні, дозволяють зробити висновок, що система цінностей певною мірою змінюється. Так найважливішими цінностями виявилися безпека, традиція та конформність. Таким чином, менш значущим стає отриманням насолоди та задоволення від життям, досягненням соціального статусу, престижу, визнання, можливість впливати на оточуючих, а більшої ваги набуває стабільність, безпека сім'ї та самого індивіда, національна безпека, мир на Землі, підтримка звичаїв, прийняття і визнання ідей, існуючих в певній культурі, а також обмеження дій і спонукань, що заподіюють шкоду іншим і порушують соціальні очікування і норми. Такі результати нашо вхують на думку, що наші діти вимушені були раніше подорослішати і обрати ті цінності, які сприяють їх внутрішній стабільності. Як бачимо, на даному віковому етапі це переважно соціальні цінності.

Для підлітків 13 – 14 років найбільш важливими були такі цінності, як стимулювання, досягнення, саморегуляція та влада. Таким чином, у середньому підлітковому віці важливого значення набувають не лише соціальні, але й особистісні цінності. Зокрема, поряд з важливістю отримати визнання від оточуючих і владу, з'являється бажання досягнути особистого успіху й соціального схвалення за допомогою прояву компетентності. Важливого значення набувають також самостійність, цілеспрямованість, відповідальність, компетентність, відвага, допитливість та життєрадісність. Не менш важливими є також самоповага, незалежність, автономія. Найменш важливими виявилися

цінності, що пов'язані з обмеженням дій і спонукань, які можуть порушити соціальні очікування і норми, а саме: самодисципліна, ввічливість, слухняність, помірність, чесність, повага до старших. Неприйняття перерахованих цінностей, радше за все, пов'язано з загостренням підліткової кризи.

На даному віковому етапі для підлітків важливими лишаються цінності, що пов'язані із самостійністю, цілеспрямованістю, відповідальністю, компетентністю, відвагою, допитливістю та життєрадісністю. Не менш важливими лишаються самоповага, незалежність та автономія. Разом з тим з'являються і нові цінності, зокрема, доброзичливість і безпека. Як і молодші підлітки, особливої цінності набувають стабільність, безпека сім'ї та самої дитини, безпека країни та мир. Крім того, не меш важливим аспектом життєдіяльності стає підтримка людей, з якими підліток перебуває у постійному контакті, підтримує близькі стосунки.

15 – 16-річні досліджувані найбільш важливими для себе виокремили наступні цінності: досягнення, конформність, прихильність, універсалізм, саморегуляція. Таким чином, для старшого підліткового віку важливе значення в довоєнний період мали цінності, що пов'язані з самостійністю, цілеспрямованістю, відповідальністю, самодисципліною, прагненням до успіху, узгодженістю внутрішнього світу, компетентністю, інтелектуальним розвитком, підтримкою і розумінням оточуючих, тобто ті особистісні цінності, які відображають самодостатню, успішну людину. Не менш важливими в цьому віці є цінності, що відображають стосунки з оточенням, зокрема: справжня любов, вірна дружба, відданість, повага до старших. Зауважимо також, що не було виявлено цінностей, які були б для досліджуваних даного віку абсолютно байдужими і неприйнятними.

У старшому підлітковому віці система цінностей лишалася більш-менш сталою. Можливо, як і в більш ранньому підлітковому віці, особливого значення набувають цінності, що пов'язані з безпекою, підтримкою рідних та близьких. Більш важливого значення набувають цінності, що пов'язані із самостійністю, цілеспрямованістю, самостійною постановкою цілей та відповідальністю.

Таким чином, у старшому підлітковому віці цінності стають вже більш стабільними і майже не змінюються, не зважаючи на зовнішні обставини, складнощі, які переживає дитина. Ми ще раз переконалися, що у старшому підлітковому віці відбувається присвоєння цінностей і формування образу «Я» відповідно до ціннісних орієнтацій підлітка.

В юнацькому віці найбільш важливими були цінності, що відображають самостійність, цілеспрямованість, самостійну постановку цілей, відповідальність, успіх, свідомість існування, мудрість, що в старшому підлітковому віці лише починали формуватися, адже незалежні, автономні думки і дії, керівництво власними поглядами, що обґрунтовані власними можливостями та оцінкою життєвої ситуації в підлітковому віці ще не настільки пріоритетні, можливо, в силу невеликого життєвого досвіду, залежності від референтного оточення, а також фінансової залежності від батьків. Ще один мотиваційний тип, який суттєво відрізняє юнаків від підлітків, це новизна і змагання в житті. Юнаки надають перевагу свободі, творчості, урізноманітненню життя, широті поглядів, відвазі, життєрадісності та допитливості. Таким чином, досліджувані юнацького віку вже схильні до самовизначення щодо соціокультурних цінностей, виділення та обґрунтування для себе ціннісно-сміслових підстав власної життєвої концепції та визначення власного «Я». Вони обирають цінності, що забезпечують певну незалежність, автономність, відповідальність, самостійність, свободу вибору, унікального сенсу свого існування тощо. Разом з тим для осіб даного віку важливим є досягнення особистого успіху, як результат прояву власної компетентності та отримання соціального схвалення.

Важливими також для юнаків є справжня любов, вірна дружба, відданість, тобто цінності, що відображають стосунки з оточенням. Не менш значимими є цінності, що забезпечують згоду з самим собою, недоторканність внутрішнього світу.

У цілому, система ціннісних орієнтацій в юнацькому віці більш спрямована на пошуки сенсу існування, досягнення особистого успіху, свободу вибору, стосунки з оточенням та узгодженість власного внутрішнього світу.

Висновки

У процесі проведеного теоретичного дослідження визначено, що успішне подолання кризової ситуації може призвести людину до набуття позитивного досвіду, незважаючи на несприятливі життєві умови.

Внаслідок емпіричного дослідження було встановлено, що система цінностей у молодших підлітків під час війни змінюється. Суттєвого значення набувають цінності, що передбачають безпеку сім'ї та самого індивіда, а також національну безпеку та мир на Землі. Значимими також стають обмеження дій і спонукань, які можуть заподіяти шкоду іншим і порушують соціальні очікування, а також підтримка звичаїв, прийняття і визнання ідей, існуючих в певній культурі, що взагалі не було властиво для молодших підлітків у мирний час.

Доведено, що, як і в молодших, у підлітків 13-14 років важливими є цінності, які пов'язані з особистою безпекою, безпекою рідних та миром. Значимими також лишаються цінності, що пов'язані із самостійністю, цілеспрямованістю, відповідальністю, компетентністю, відвагою, допитливістю та життєрадісністю.

У старшому підлітковому віці система цінностей у мирний та військовий час лишалася більш сталою і включає ті особистісні цінності, які відображають самодостатню, успішну людину та цінності, які відображають стосунки з оточенням. Особливого значення на даному етапі набувають цінності, що пов'язані з безпекою, підтримкою рідних та близьких. Більш вагомими стають цінності, що пов'язані із самостійністю, цілеспрямованістю, самостійною постановкою цілей та відповідальністю.

Досліджувані юнацького віку вже схильні до самовизначення щодо соціокультурних цінностей, виділення та обґрунтування для себе ціннісно-сміслових підстав власної життєвої концепції, а також визначення власного «Я».

Система ціннісних орієнтацій в юнацькому віці є достатньо стійкою, вона не змінюється кардинально навіть у період війни. Однак, як і для підлітків важливого значення набувають цінності, що передбачають особисту безпеку, безпеку рідних та близьких, стабільність у країні та мир. У цілому ціннісно-смілова система юнаків спрямована на пошуки сенсу існування, досягнення особистого успіху, свободу вибору, стосунки з оточенням та узгодженість власного внутрішнього світу.

Результати проведеного дослідження свідчать, що серед молодших підлітків під час війни суттєво збільшився відсоток досліджуваних, які мають невизначену життєву перспективу і зменшився відсоток дітей, які вбачають в життєвій перспективі позитивну динаміку. Зросла також важливість міжособистісних стосунків та налагодження ефективної комунікації. Втратили значущість такі показники ідентичності як матеріальне та перспективне «Я» при зростанні рефлексивного.

Серед старших підлітків та осіб юнацького віку зростає кількість досліджуваних, які мають невизначену життєву перспективу, однак не зменшився відсоток тих, хто вбачає у житті позитивну динаміку. Спостерігаються також позитивна динаміка в показниках рівня самооцінки. Серед характеристик ідентичності в юнаків та старших підлітків найбільш вираженими є соціальне, діяльне та рефлексивне «Я». Роль рефлексивного «Я» зростає при зменшенні значення матеріального.

Таким чином, будь яка криза несе в собі потенціал для розвитку, вона має здатність відсікати минуле, на яке ми не можемо спертися і вказувати на майбутнє. Однак як саме кризова ситуація, яка пов'язана з війною у країні в подальшому впливатиме на підлітків та осіб юнацького віку, на усвідомлення ними досвіду, на подальший розвиток потребує більш глибокого дослідження. Проведене засвідчило особистісні зміни осіб підліткового та юнацького віку.

References

Abul Khanova-Slavskaya K. A. (1991) *Stratehiya zhyzny* [Life strategy]. Mysl. [in Russian].

Antonovsky A. H. (1999) *Stress and Coping* (The Jossey-Bass Social and Behavioral Science Series) 1st edition. Jossey-Bass Inc Pub.

Chepelieva N.V. (Ed.). (2013). *Understanding and interpretation of life experience as a factor in personality development*. Monograph. Kirovohrad : Imeks-LTD. Retrieved from: <https://lib.iitta.gov.ua/1564/> [in Ukrainian]

Chepelieva N.V. (Ed.). (2016). *Self-design of personality in the discursive space*. Monograph. Kyiv: Pedahohichna dumka. Retrieved from: <https://lib.iitta.gov.ua/704560/> [in Ukrainian]

Erikson E. H. (1968) *Identity Youth and Crisis*. Norton, New York

Gynzburch M.R. (1998) *Personal self-determination as a psychological problem*. *Voprosy psikhologii*, 2, 19–26. [in Russian].

Havrylovska K.P. (2020) *Model BASIC Ph u roboti psykholoha* [BASIC Ph model for a robotic psychologist]. *Rozvytok obdarovanoi osobystosti v osvithnomu prostori: tsinnisnyi vymir: tezy dopovidei Kh naukovo-praktychnoho seminaru* (pp. 14-15). Kyiv [in Ukrainian].

Kuhn B. H., Mcpartland T. S. (1970) *Sociological Methods*. Рутледж.

Kuzikova S. B. (2015) *Phenomenology of self-development in the psychosocial genesis of specificity: subjective development*. In S. D. Maksymenkj (Ed.) *Osobystist u rozvytku: psykholohichna teoriia i praktyka* (69-76). Sumy: SumDPU imeni A.S. Makarenka [in Ukrainian].

Mahomed-Эмынов M.Sh. (1998) *Transformatsiya lychnosti* [Personality transformation]. *Psikhoanaliticheskaia assotsiatsiia*. [in Russian].

Maksymenko S.D. (2006) *Heneza zdiisnennia osobystosti*. [Genesis of special features]. TOV «KMM». [in Ukrainian].

Offer D. (2009) *Identity: Youth and Crisis*. *Arch Gen Psychiatry*; 21(5), 635–636.

Rubinshtein S.L. (2012) *Bytije i soznanije* [Being and Consciousness]. Piter [in Russian].

Sibirtseva E. I. (2016). *Personal resources of people with different level of procrastination*. *Vestnik kraunts. Humanitarnye nauki*, 1 (27), 74-82. Retrieved from: Retrieved from: [lichnostnye-resursy-lyudey-s-razlichnym-urovнем-prokrastinatsii.pdf](#) [in Russian].

Smulson M. L. (2013) *The category of development in modern psychology*. *Technologies of intellect development*, 1 (4). Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2013_4_3. [in Ukrainian].

Subashkevych I. R. (2016) *Formuvannia tsinnisno-smyslovoi sfery studentiv pedahohichnykh spetsialnostei zasobamy mediapsykholohichnykh tekhnolohii* [Formation of the value-meaning sphere of students of pedagogical specialties by means of media-psychological technologies]. Lviv : Rastr-7. [in Ukrainian].

Tytarenko T.M. (2017) Personality before the challenges of war: psychological consequences of traumatization. *Problems of political psychology*, 5, 3-10. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pppr_2017_5_3 [in Ukrainian]

Zaika V.M. (2009) A dynamic model of special transformations in the minds of the undergraduates of the crisis stages of special. *Sotsialna psykhohiia*, 1, 6-15. [in Ukrainian].

Zaretska O.O. (2014) Important priorities in people's statements about special growth. *Technologies of intellect development*, 1, Retrieved from: http://psytir.org.ua/upload/journals/6/authors/2014/Zaretska_Olga_Oleksandrivna_Tsinnisni_%20priorityty_v%20uyavlennjah_lyudyny.pdf [in Ukrainian].

Zazymko O.V. (2014) Psychological possibilities of self-projection of personality in youth. *Actual problems of psychology: Collection of scientific works of the G.S. Kostyuk Institute of Psychology NAES of Ukraine. Vol. II: Psychological hermeneutics*, 8, 23-40. [in Ukrainian].

Zazymko O.V., Shylovska O.M. (2014) The influence of the processes of cognition and interpretation of life experience on personal growth of pupils and youth. *Technologies of intellect development*, 1 (7). Retrieved from: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/133.